

ZSÓTÉR SZABOLCS

Lukianos és a szkíták: a görög identitás kérdése a 2. században

Napjainkban a Lukianos műveiről szóló kutatásban két fő nézőpont érvényesül. Az egyik, amely a szövegeket retorikai szemszögből vizsgálja, gyakran nem hajlandó elismerni, hogy a második szofisztika idején élt szerző esetleg a szónoki virtuozitáson túl is rendelkezik erényekkel. A másik pedig, figyelmen kívül hagyva ezt az álláspontot, inkább a kor, azaz a 2. század tágabb összefüggésein keresztül szemléli Lukianos életművét. Az ún. szkíta-szövegekből egyértelműen kiderül, hogy a második szofistikában alkotó szerzők számára a retorika nem öncélú tevékenység volt csupán, hanem kulcsfontosságú szerepet játszott a görög identitás megszerzésében is. Minthogy Lukianos szír származású lévén a szkítákkal azonosítja magát ezekben a dialógusokban, a szkíta-szövegek egyben egy barbár tapasztalatait is megörökítik a saját hellenizálódásáról.

INDEX NOMINUM: Anacharsis, Lukianos, Mnésippos, Solón, Toxaris

INDEX RERUM: görög identitás, hellenizálódás, második szofisztika, *mimésis*, *paideia*, Római Birodalom, szkíták

A második szofisztika idején alkotó Lukianos munkásságával kapcsolatos kutatás talán leginkább meghatározó kérdései a következők: vajon Lukianos teljes mértékben elmerült a múltban (*mimésis*ben), tudomást sem véve saját jelenéről, avagy éppen ellenkezőleg, műveit csak a 2. század szellemi irányzatainak ismeretében lehet behatóan megérteni?¹ A „vitaindító” munkát az előbbi, hagyományos felfogás szellemében Jacques Bompaire írta,² míg a másik szemléletnek több jelentős képviselője is akadt az évek során.³

A tradicionalista, avagy retorikai irányzat legfőbb ismérve, hogy a szövegek *topos*ainak és különböző műfaji újításainak bemutatására helyezi a hangsúlyt. Emellett nem számol azzal, hogy Lukianos esetleg a saját korára is utalhatott, vagy ha mégis, ezt a szempontot akkor sem tartja további vizsgálódásra érdemesnek. Kétségtelen, hogy a második század szofistáit erősen foglalkoztatta a hagyomány, valamint a rétorikában rejlő manipulációs lehetőségek. Mindez azonban általánosan jellemző a korra – ha a kutatást kizárólag erre a két elemre korlátozzuk, csak a felszínt kapargatjuk. Hagyomány és retorika Lukianos életében is kiemelkedő szerepet játszott, de akárcsak a második szofisztika alkotóit, az ő tevékenységét is erősen befolyásolták a közönség elvárásai. A Római Birodalom elérte anyagi lehetőségeinek csúcspontját, az ott élő, kultúrfőlényének egyértelműen tudatában lévő görögség pedig önazonosságát vélte és akarta felfedezni az

¹ ANDERSON (1994: 1422–1423).

² BOMPAIRE (1958).

³ Közéjük sorolható BALDWIN (1961: 199–208) és JOHNS (1986).

Lukianos és a szkíták: a görög identitás kérdése a 2. században

ékesszólásban.⁴ Lukianos csakúgy, mint a kor legtöbb szónoka, szükségképpen visszanyúlt a hagyományhoz, viszont a többséggel ellentétben, mint ahogyan látni fogjuk, nem a megszokott módon illeszkedett korának kulturális áramlatába.

A görögség vívmányai egyre inkább beépültek a Római Birodalom mindennapjaiba, nem utolsósorban Hadrianus vagy Traianus beavatkozásainak köszönhetően.⁵ A görög műveltség, a *paideia* bárki számára megszerezhető volt. Elismertségéhez és népszerűségéhez nagyban hozzájárult, hogy *paideia*, vagyis meghatározó kulturális tőke birtokában és azzal visszaélve bármelyik római polgár népszerűsége, ismertsége, befolyásra tehetett szert. Lukianos pedig ezt a helyzetet támadja műveiben: a *paideia* látványossággá való lealacsonyítását.⁶ Csakhogy megoldást nem tud kínálni, ráadásul művei ugyanabból a kulturális közegből származnak, amelyet folytonosan elítél, áldozatait ugyanaz az eszmevilág és retorika teszi célponttá, és maga is ugyanazt a nyelvet használja, amit műveiben kigúnyol.⁷ Műveinek egyik legjellemzőbb tulajdonsága éppen ez a „bűnrészesség”, és az abból fakadó önirónia.⁸

A lukianosi életművön belül elkülöníthető egy önálló szövegcsoporthoz, amelynek elemzése talán közelebb vihet Lukianosnak a hellén identitás elsajátításával kapcsolatban vallott felfogásához. A szóban forgó dialógusokban művelt szkíták szerepelnek, s talán nem véletlen, hogy a szíriai Kommagénéből származó szerző éppen rájuk osztotta a főszerepet.

Lukianos három dialógust szentel a szkítáknak (*A szkíta vagy a jövevény, Toxaris vagy a barátság, Anacharsis vagy a testettség*): a főszereplők mindhárom műben görögökkel kerülnek kapcsolatba, a dialógusok pedig kronológiai sorrendben következnek egymásra. A szoros kapcsolat a három dialógus között már a mindhárom szövegben előforduló közös szereplők alapján is nyilvánvaló.⁹ A három szkíta-szöveg keletkezését néhányan Lukianos szónoki tevékenységével kötik össze. Robinson úgy véli, hogy a három dialógus egy makedóniai körút során nyilvánosan el is hangzott,¹⁰ a téma legalább is alkalmas volt arra, hogy elnyerje a közönség tetszését, ugyanakkor hozzáteszi, hogy a szerzőről igen csekély számú kortárs feljegyzés maradt fenn az utókor számára.¹¹ Philostratos *A szofisták*

⁴ ANDERSON (1993: 7–8).

⁵ WHITMARSH (2001: 16).

⁶ WHITMARSH (2001: 257).

⁷ A szóban forgó szöveg Lukianos *Lexiphanés* című dialógusa, amely az 1962-es Teubnerkiadásban megjelent előszó szerint szinte lefordíthatatlan, és tudomásom szerint nincsen magyar fordítása sem. A szövegben Lukianos a túlságosan archaizáló, atticista *Lexiphanés* támadja, miközben saját maga is az attikai nyelvváltozatot használja. A *Szónoklattan-tanár* című dialógus szintén hasonló témákat feszeget.

⁸ WHITMARSH (2001: 257).

⁹ Minderről bővebben lásd: SYBEL (1885: 41–55).

¹⁰ ROBINSON (1974: 61).

¹¹ *uo.*

élete című munkájában még csak meg sem említi Lukianost, az egyes művek esetleges előadásáról pedig szinte semmilyen adat nem áll a rendelkezésünkre.¹²

A szkíta-dialógusokkal kapcsolatos szakirodalom másik visszatérő feltevése szerint a művekben Lukianos saját korának szónoki gyakorlataira reflektál. Whitmarsh második szofisztikáról szóló könyve oldalakon át elemzi ezt a dialógusokat átszövő közös szálát,¹³ de akad egy, a témával részletesebben foglalkozó tanulmány is.¹⁴ Mi is pontosan ez a közös szál? A *paideia*, melyre Lukianos úgy reflektál, hogy a görög hagyománynak a barbárokról, nevezetesen a szkítákról alkotott negatív és pozitív képét sajátos módon egyaránt felhasználja. S miközben így tesz, akarva-akaratlanul eszünkbe jut a szerző származása, hiszen ő maga is barbár, hellenizált szír volt. De vajon mit gondol saját származásáról Lukianos? Szégyenkezve próbálja leplezni, vagy éppen ellenkezőleg, büszke rá? Szeret tehet-e egyáltalán barbár létére a *paideiára*? A továbbiakban ezekre a kérdésekre keresem a választ a három szkíta-szöveg kapcsán.

A *szkíta vagy a jövővény* 11 fejezetből álló rövid *prolalia*, amit Lukianos bevezetésnek szánhatott a másik két dialógushoz. Ha követjük a hagyományos kronológiai sorrendet, akkor itt találkozunk legegyszerűbben Anacharsis és Toxaris alakjával, akik később külön-külön főszereplői lesznek majd a róluk elnevezett dialógusoknak. Anacharsis a görög irodalmi hagyomány rendkívül összetett alakja.¹⁵ A görögök között szinte mindenki ismerte ezt a bölcs szkítát: Hérodotos is beszámol róla 4. könyvében, az úgynevezett szkíta-*logos*ban.¹⁶ Lukianos változatában Anacharsis azért utazik Athénba, hogy megismerje a görögök kultúráját. Ám alighogy megérkezik a városba, a görögök kinevetik ruházata miatt, ráadásul senkihez sem tud szólni, mert nem ismerik a nyelvét. Anacharsis ezért úgy dönt, hogy azonnal hazatér.¹⁷ Ám ekkor véletlenül összetalálkozik Toxarisszal. Bár előtte nem idegen a szkíta öltözék, ő maga olyan mértékben hellenizálódott, hogy Anacharsis már fel sem ismerte benne a szkítát.¹⁸ Mint a fentiekből is látszik, Anacharsis ezúttal a műveletlen szkíta képében jelenik meg, míg az idegenekkel kapcsolatos másik *topost*, a „művelt barbárt” Toxaris jeleníti meg.¹⁹ A történet folytatásában Toxaris bemutatja Anacharsist Solónnak, a görög *paideia* tökéletes megtestestítőjének. A műben, ha úgy tetszik, fokozatos fejlődésnek lehetünk a tanúi: Anacharsis állapota a kiindulópont, Toxarisé pedig a cél; a kettő közti út bejárásához pedig Solón, az athéniak törvényhozója nyújt segítséget. Solón maga mellé veszi Anacharsist, megtanítja mindenre, amit egy görögnek tudnia kell, arról azonban – felettébb érdekes – nem esik szó, hogy Anacharsis megtanul görögül.²⁰

¹² Lukianos tevékenységéről egyedül Galénos egy Hippokratés-műhöz írt kommentárjában találunk feljegyzéseket, amely arab fordításban maradt ránk. Galénos Lukianos kortársa volt. Erről bővebben: STROHMEIER (1976: 117–122).

¹³ WHITMARSH (2001: 124–127).

¹⁴ VISA-ONDARÇUHU (2008: 175–194).

¹⁵ VISA-ONDARÇUHU (2008: 177).

¹⁶ *uo.*

¹⁷ Luc. *Scyth.* 3.

¹⁸ *uo.*

¹⁹ VISA-ONDARÇUHU (2008: 178).

²⁰ VISA-ONDARÇUHU (2008: 179).

Lukianos és a szkíták: a görög identitás kérdése a 2. században

Márpedig a „barbár” kifejezés eredetileg azok megjelölésére szolgált, akik nem beszéltek a görög nyelvet.

Anacharsis öltözéke kapcsán már láttuk, hogy a *paideia* a külsőségekkel is elválaszthatatlanul összekapcsolódik. Ugyanezzel a témával találkozunk egy másik dialógusban, a *Filozófusok árverésében* is, ám ott a külső megjelenés nem érdem: sőt, Lukianos úgy véli, hogy a korabeli bölcselek csak utánozzák a filozófusok megjelenését, tudásukban azonban elmaradnak az elődöktől.²¹ A *Szkitában* mindenesetre egész más a helyzet, ahogyan Toxaris mondja: „Szólont megismerve mindent megismertél. Ő Athén, Ő Hellasz. Nem vagy idegen.”²² Az eredeti görög mondatban szereplő ὁράω (= lát) ige véleményem szerint egyértelműen kiemeli a látvány fontosságát a kultúra elsajátításában. Hogy mennyiben van köze mindennek Lukianoszhoz, az kitűnik a műből, a szerző ugyanis bizonyos szempontból Anacharsishoz hasonlítja magát:

„Állítom, hogy hasonló helyzetben vagyok, mint Anakarsisz volt... hiszen ő is barbár volt, és senki sem mondhatja, hogy mi, szírek, hitványabbak vagyunk a szkítáknál.”²³ Lukianos itt arra utal, hogy akárcsak annak idején Toxaris és Anacharsis, maga is Makedóniába érkezett. Igaz, az ő célja más, mégpedig hogy elnyerje a város előkelőségeinek támogatását, akik melleleg maguk is kiváló szónokok.²⁴ Anacharsisszal ellentétben tehát Lukianos nagyon is aktív, hiszen ő beszédet mond remélt pártfogói előtt, míg amaz görögül sem tudott.²⁵

Ebben a dialógusban tehát Toxaris alakja hordozza mindazt, amit Solón segítségével egy szkíta megszerezhet, s amit egy makedón város saját polgáraitól elvár. Vagyis Lukianos itt azt hangsúlyozza, hogy a „görögség” műveltség, nem pedig származás kérdése – akár egy szír előtt is nyitva áll az út a „göröggé váláshoz”.²⁶

A *Toxaris* című dialógusban Toxaris ismét a hellenizált barbár szerepében tűnik fel. Egy göröggel, Mnésipposzal öt-öt történetet mesélnek el görög és szkíta barátokról, hogy eldönthessék, melyik nép derekabb a barátság terén. Toxaris már a beszélgetés elején tudtára adja Mnésipposznak, hogy szerinte a görög szószátyár nép, csak a színpadon dicsérik a legendás barátságokat, mint amilyen például Achilleusé és Patroklosé volt.²⁷ A beszélgetőtársak megállapodnak abban, hogy nem fognak sem kitalált, sem retorikai elemekkel túlszínezett történeteket mesélni. Mnésippos azonban már annak hallatán is elképed, hogy a szkíták kultuszt építettek fel Orestés és Pyladés barátsága köré: „Megölték királyotokat, hatalmába kerítették a papnőt, sőt még magát Artemiszt is elhurcolták, s hajójukon elvitorláztak, csúfot űzve a szkíták néptörzséből.”²⁸ Miután Toxaris azzal védelmezi őket, hogy mindez a javukra válik és a bátorságukról tanúskodik, Mnésippos

²¹ WHITMARSH (2001: 258–260).

²² Luc. *Scyth.* 7. (ford. Bollók János)

²³ Luc. *Scyth.* 9. (ford. Bollók János)

²⁴ Luc. *Scyth.* 9–11.

²⁵ VISA-ONDARÇUHU (2008: 181).

²⁶ VISA-ONDARÇUHU (2008: 178–179).

²⁷ Luc. *Tox.* 9.

²⁸ Luc. *Tox.* 3. (ford. Kárpáty Csilla)

megjegyz, hogy milyen ékesszólón (σοφιστικῶς) dicsérte a két hőst.²⁹ Mnésippos azt is csodálkozva fogadja, hogy a görög hagyományokról elismerően szóló szkíta éppen olyan kiválóan szónokol szkíta létére, mint bármelyik görög. Az elbeszélte történetekből pedig kiderül, hogy egyikük sem képes magát az egyezséghez tartani: hiába ragaszkodott Toxaris az egyszerű megfogalmazáshoz, ő maga is azokkal a retorikai eszközökkel él, mint egy művelt görög.³⁰ Úgy tűnik tehát, hogy barbár és görög között megszűnnek a különbségek, amint ugyanazon a nyelven szólalnak meg. Közösségüket a dialógus végén a szereplők azzal szentesítik, hogy maguk is barátságot kötnek.³¹ Ebben a műben tehát a *Szkítában* már megismert hellenizált barbár a főszereplő, aki a nyelv és a retorika segítségével szinte tökéletesen el tudta sajátítani a görög kultúrát.

Az *Anacharsis* című dialógusban Lukianos újra Anacharsisszal foglalkozik, aki immár meg is szólal, sőt mi több, bírálja is Solónt és a testedzésről szóló beszédét. A szkíta többször is tudtára adja mesterének, hogy mennyire különösnek találja ezt a foglalatosságot. Solón persze nem hagyhatja annyiban, megpróbál érvelni, méghozzá újból a látvány, a külsőségek segítségével, mondván, ha látná az olympiai vagy az isthmosi játékokat, biztosan megértené a dolog lényegét.³² Anacharsist azonban teljes mértékben hidegen hagyják az érvek: értésére adja Solónnak, hogy őt az állam kormányzása és a törvények érdeklik igazán, s ha tanára erről mesélne nekik, akkor talán az atlétikát is el tudná fogadni.³³ A törvényhozó eleget tesz a kérésnek, és még arra is hajlandó, hogy ő tanuljon a szkíta megjegyzéseiből, ám Anacharsis nyomban figyelmezteti, hogy ne csúfolódjon: ő mindössze egy barbár, ezért lehetőleg ezt figyelembe véve igyekezzen őt tanítani.³⁴ Solón készségesen megígéri neki, és Anacharsist kinevezi „areiopagitának”, aki félbeszakíthatja őt, ha esetleg eltérne a tárgytól.³⁵ A Toxarisban már találkoztunk ugyanezzel a motívummal: a szkíták a tömörséget értékelik, míg a görögök szónokias fecsegését lenézik. Szembetűnő ugyanakkor, hogy ami a tartalmi vonatkozásokat illeti, inkább Anacharsis vall magáról göröghöz illő nézeteket, nem pedig Solón.³⁶ Anacharsis nem szakítja félbe tanárát akkor sem (Solón ezt az illedelmességnek tekinti), amikor a lélekről kezd el értekezni, holott ez nem tartozik szorosan a tárgyhoz.³⁷ Vajon tényleg olyan egyszerű jellem ez a szkíta, ahogyan mindenáron szeretné magát láttatni? Amikor Anacharsis megkérdezi Solóntól, miért nem utánozzák az athéniaiak a spártaiakat és az ő törvényhozójukat, Lykurgost, például az ifjak ostorozásában, „[h]iszen szép szokás ez is, méltó hozzátok”, Solón a következő választ adja: „Megfelelnek nekünk ezek a versenyek, Anacharsisz, ez a szokás nálunk. Méltatlannak tartjuk az idegenek utánzását.”³⁸ Solónnak

²⁹ Luc. *Tox.* 35.

³⁰ VISA-ONDARÇUHU (2008: 184–185).

³¹ Luc. *Tox.* 63.

³² Luc. *Anach.* 12.

³³ Luc. *Anach.* 13–17.

³⁴ Luc. *Anach.* 17–18.

³⁵ Luc. *Anach.* 19.

³⁶ VISA-ONDARÇUHU (2008: 190).

³⁷ Luc. *Anach.* 21.

³⁸ Luc. *Anach.* 39. (ford. Kapitánffy István)

Lukianos és a szkíták: a görög identitás kérdése a 2. században

láthatóan nem tetszik, hogy lelepleződött, így mindjárt Anacharsis felé fordítja a figyelmet: a szkíták nevelési módszereiről kérdezősködik, ám mivel közben beesteledett, a beszélgetést kénytelenek másnapra halasztani. A szkíta, ha közvetlenül nem is szakítja meg Solón gondolatmenetét, annyiban mégis „areiopagitaként” viselkedik, hogy nem hajlandó elfogadni magyarázatként a külsőségeket, és elmés módon rámutat a görög beszédei mögött rejtőző előítéletekre.³⁹

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a tanult szkíták *toposainak* segítségével Lukianos képes volt több szempontból bemutatni a barbárok hellenizálódásának kérdését; a szkíták beszélgetéseiből pedig úgy tűnik, a *paideia* segítségével nyitva áll az út afele, hogy egy barbár kiváló görögöt faraghasson magából.

IRODALOMJEGYZÉK

ANDERSON 1993 = G. ANDERSON: *The Second Sophistic: A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*. New York 1993.

ANDERSON 1994 = G. ANDERSON: *Lucian: Tradition versus Reality*. In: W. Haase – H. Temporini (eds.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.34.2*. Berlin – New York 1994, 1422–1447.

BALDWIN 1961 = B. BALDWIN: *Lucian as a Social Satirist*, CQ 11 (1961) 199–208.

BOMPAIRE 1958 = J. BOMPAIRE: *Lucien écrivain: imitation et création*. Paris 1958.

JOHNS 1986 = C. P. JOHNS: *Culture and Society in Lucian*. London 1986.

ROBINSON 1974 = C. ROBINSON: *Lucian and his influence in Europe*. London 1974.

STROHMEIER 1976 = G. STROHMEIER: *Übersehenes zur Biographie Lukians*. *Philologus* 120 (1976) 117–122.

SYBEL 1885 = L. VON SYBEL: *Toxaris*. *Hermes* 20 (1885) 41–55.

VISA-ONDARÇUHU 2008 = V. VISA-ONDARÇUHU: *Parler et penser grec: les Scythes Anacharsis et Toxaris et l'expérience rhétorique de Lucien*. *REA* 110 (2008) 175–194.

WHITMARSH 2001 = T. WHITMARSH: *Greek Literature and the Roman Empire*. New York 2001.

Lucian and the Scythians: the Question of Greek Identity in the 2nd Century AD

Modern research on Lucian's works is comprised of two main aspects. One such aspect, which examines the rhetorical features of his works, is often reluctant to acknowledge that the author living during the Second Sophistic is worthy of attention aside from his rhetorical virtuosity. The other aspect, which ignores this proposition, puts Lucian's oeuvre in a larger context by considering other tendencies present in the second century AD. Three texts dealing with Scythians unequivocally show that rhetoric was not an end in itself for the authors of the Second Sophistic: it played a key role in acquiring Greek

³⁹ VISA-ONDARÇUHU (2008: 191).

identity. Because Lucian was of Syrian origin, he identifies himself with the Scythians in these dialogues, which, therefore, also describe the experiences of a Barbarian on his way to hellenization.